

Тема 14. Почуття та емоції

Мета: формувати поняття: емоції, почуття; вчити ефективно організовувати власну освітню діяльність; формувати мотивацію до освітньої діяльності, стимулювати до самовиховання; вчити аналізувати, структурувати і фіксувати інформацію.

План лекції

1. Поняття про емоції і почуття, їх значення. Психологічні теорії емоцій.
2. Фізіологічні основи емоцій і почуттів. Зовнішній вияв емоцій та почуттів.
3. Види емоцій. Види почуттів.
4. Індивідуальні особливості емоційної сфери людини.

Тезаурус: емоції, почуття.

Рекомендована література: 2-7. 9-12, 15-21, 24.

Зміст лекції

1. Поняття про емоції і почуття, їх значення. Психологічні теорії емоцій.

Людські емоції та почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. К. Ушинський писав, що «ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так ясно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування».

Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Розрізняють прості та складні емоції. Переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю – це прості емоції. Вони властиві і людям, і тваринам. Прості емоції в людському житті перетворилися на складні емоції та почуття. Характерна ознака складних емоцій полягає в тому, що вони виникають у результаті усвідомлення об'єкта, що викликав їх, розуміння їхнього життєвого значення.

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції: радість, любов, гордість або сум, гнів, сором.

Емоції та почуття характеризуються певною якістю та полярністю, активністю та інтенсивністю.

Як почуття виявляється ставлення особистості до праці подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють однієї емоції та почуття від інших (наприклад, радість – від гніву, любов – від ненависті).

Емоціям і почуттям властива полярність. Вона виявляється в тому що кожна емоція, кожне почуття за різних обставин можуть виявлятися протилежно: «радість-горе», «любов-ненависть», «симпатія-антипатія», «задоволення-незадоволення». Полярні переживання мають явно виражений позитивний або негативний відтінок. Умови життя та діяльності викликають почуття різного рівня активності. Розрізняють стеничні емоції та почуття – ті, що посилюють активність спонукають до діяльності, та астеничні – ті, що пригнічують людину, зменшують її активність, демобілізують.

Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, що викликають переживання, емоції та почуття виявляються більш-менш інтенсивно, бувають довготривалими або короткочасними.

Характерна особливість емоцій і почуттів полягає в тому, що вони цілковито захоплюють особистість. Здійснюючи майже блискавичну інтеграцію, тобто об'єднання в ціле всіх функцій організму, емоції сигналізують про корисні або шкідливі впливи на організм, завдяки чому мають універсальне значення для життя організму.

Еволюційна теорія емоцій Ч. Дарвіна. Перші уявлення про мозкові механізми емоцій формувалися під впливом еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Проведений ним аналіз показав, що емоції в поведінці ссавців відіграють регуляторну роль. Емоційні виразні рухи тварин (страху, погрози, радості, підкорення) є проявом інстинктивних дій і відіграють роль біологічно значущих сигналів для тварин як свого, так і інших видів. Багато емоційних реакцій є природженими і виявляються з моменту народження. При цьому в регуляції емоцій важливе значення відіграє зворотний зв'язок – посилення емоцій пов'язане з їх вільним зовнішнім виразом, а придушення зовнішніх ознак емоцій послабляє їхню силу.

Соматична теорія емоцій Джеймса-Ланге. У цій теорії була здійснена спроба пов'язати емоційні переживання і вегетативні зрушення в організмі людини, що їх супроводжують. Наприклад, дитина плаче, коли вона зазнає болю чи при неприємних почуттях; почервоніння шкіри обличчя в людини часто супроводжує хвилювання. У. Джеймс і К. Ланге запропонували вважати причиною виникнення емоцій саме ці і подібні до них соматичні реакції. Таким чином, згідно з цією теорією, людина сумує, тому що плаче, сердиться, тому що кричить, боїться, тому що тремтить чи тікає (а не навпаки).

Природно, що ця теорія неодноразово зазнавала заслуженої критики. Серед основних критичних аргументів можна назвати: наявність великої розбіжності між занадто малою швидкістю протікання зміни вісцеральних процесів у порівнянні зі швидкістю зміни емоцій; занадто неспецифічний характер фізіологічних зрушень, що не дозволяє визначати якісну своєрідність і специфіку емоційних переживань.

У психоаналітичній концепції З. Фрейда в розумінні природи емоцій вирішальна роль приділяється механізму афекту: спочатку

відбувається «заряд афекту» (як енергетичний компонент інстинктивного потягу), далі – процес «розрядки» (почуттєві компоненти цього процесу являють собою вираження емоції), і завершальний етап – сприйняття остаточної «розрядки» (саме воно являє собою відчуття чи переживання емоції).

У таламічній теорії Кенона-Барда роль центральної ланки емоційних переживань відводиться таламусу. При сприйнятті подій, що викликають емоції, нервові імпульси спочатку надходять у таламус. У таламусі відбувається їхній поділ: одна частина надходить у кору великих півкуль, де виникає суб'єктивне переживання емоції, а друга – у гіпоталамус, що відповідає за вегетативні зміни в організмі. Таким чином, у цій теорії суб'єктивне переживання емоцій виділене як самостійна ланка і пов'язане з діяльністю кори великих півкуль головного мозку.

Згідно із активаційною теорією Ліндслі, основна роль у забезпеченні емоцій належить активуючій ретикулярній формації, що знаходиться у стовбурі головного мозку. Емоційна реакція на певний стимул виникає в результаті активуючого збудження нейронів стовбура мозку, що надалі посиляють імпульси до таламусу, гіпоталамусу і кори. При цьому корковий контроль за лімбічною системою послаблюється. Ці імпульси через активуючий механізм перетворюються в емоційну поведінку. Теорія Ліндслі, знову-таки, тільки частково пояснює фізіологічні механізми забезпечення емоцій.

У біологічній теорії П. Анохіна, так само, як і в теорії Дарвіна, емоціям відводиться еволюційно-пристосувальна роль регулятора адаптаційної поведінки. Згідно із цією теорією, позитивний емоційний стан (наприклад, задоволення певної потреби) виникає тільки тоді, коли зворотна інформація від результатів зробленої дії точно збігається з очікуваним результатом (акцептором дії). У силу цього емоція задоволення закріплює правильність будь-якого поведінкового

акту в тому випадку, якщо його результат досягає мети, є корисним і забезпечує пристосування. У випадку розбіжності одержуваного результату з очікуваннями, виникає занепокоєння і пошук нового шляху до одержання потрібного результату і, як його наслідок, емоції задоволення.

Потребово-інформаційна теорія П. Симонова ґрунтується на тому, що емоції вищих тварин і людини визначаються, з одного боку, якою-небудь актуальною потребою (з урахуванням її якості і величини), а з іншого, – оцінкою на основі філогенетичного і індивідуального досвіду, можливості її задоволення. Низька імовірність задоволення потреби призводить до негативних емоцій, а висока – до позитивних.

Згідно із нейрокультурною теорією емоцій П. Екмана, експресивні прояви шести основних (базисних) емоцій (гніву, страху, суму, подиву, відрази, щастя) є універсальними і практично не чутливими до впливу факторів середовища. Так, усі люди відповідно до генетично детермінованої програми практично однаково використовують м'язи обличчя при переживанні основних емоцій. Але прийняті в суспільстві норми соціального контролю визначають правила прояву емоцій. Тому люди контролюють вираз обличчя відповідно до прийнятих норм і традицій виховання. Наприклад, японці зазвичай маскують свої негативні емоційні переживання, демонструючи більш позитивне ставлення до подій, ніж це є в реальності. У останні десятиліття стало прийнятим посміхатися при спілкуванні з незнайомими і малознайомими людьми й у країнах Західної Європи і США.

Існують і інші теорії емоцій. Але загальноприйнятої, єдиної логічно несуперечливої теорії емоцій поки що не існує. Кожна з теорій пояснює лише окремі сторони психофізіологічних механізмів функціонування емоційної сфери людини.

2. Фізіологічні основи емоцій і почуттів. Зовнішній вияв емоцій та почуттів.

Емоції і почуття являють собою складну реакцію організму, в якій беруть участь майже всі відділи нервової системи. Емоції і почуття, як і всі інші психічні процеси, мають рефлекторне походження.

Фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамусу, лімбічної системи, ретикулярної формації. Але кора великих півкуль головного мозку відіграє провідну роль у виявах емоцій і почуттів, здійснюючи регулювальну функцію стосовно підкоркових процесів, спрямовуючи їхню діяльність відповідно до усвідомлення людиною своїх переживань.

Між корою та підкорковими центрами нервової системи постійно відбувається взаємодія. Підкорка, вважає І. Павлов, позитивно впливає на кору великих півкуль як джерело їхньої сили, тонізує кору мозку, надсилаючи до неї потужні потоки подразнень. Кора регулює збудження, що йдуть з підкорки, і під її впливом одні з цих збуджень реалізуються в діяльності та поведінці, а інші гальмуються залежно від обставин і станів особистості. Підтримка або порушення стійкості нервових зв'язків зумовлюють виникання різноманітних емоцій і почуттів.

Один із фізіологічних механізмів почуттів – динамічні стереотипи, тобто утворені протягом життя системи тимчасових нервових зв'язків. Тут виникають почуття важкості і легкості, бадьорості та втоми, задоволення і прикраси, радості, торжества, відчаю тощо. «Мені здається, що такі почуття через зміни звичайного способу життя, припинення звичайних занять, втрату близьких людей... мають своє фізіологічне підґрунтя значною мірою саме в зміні, в порушенні старого динамічного стереотипу і в складності становлення нового» (І. Павлов).

У виникненні та русі почуттів велику роль відіграє друга сигнальна система в її взаємодії з першою. Слово змінює наші настрої, викликає захоплення, глибокі переживання. Найкращим показником цього є почуття, які викликають поетичні твори. Усвідомлюючи ситуацію, яка викликає певні почуття, та самі почуття, ми можемо зменшити силу переживання, стримувати, регулювати їх, але зовнішній вияв емоцій, внутрішній емоційний і почуттєвий стан при цьому зберігаються.

Переживання емоційних станів – радості, любові, дружби, симпатії, прихильності або болю, суму, страху, ненависті, презирства, огиди тощо – завжди мають певний зовнішній або внутрішній вияв. Тільки-но виникає емоційне збудження, як негайно залучається весь організм. Зовні емоції та почуття виражають рухи, пози, рухова та вокальна міміка, інтонації мовлення, рухи очей тощо. Внутрішні, або вісцеральні, переживання яскраво виявляє ритм серцебиття, дихання, кров'яний тиск, зміна в ендокринних залозах, органах травлення та виведення.

Ці внутрішні переживання бувають астенічними або стенічними, тобто виявляються в пригніченні або збудженні.

Зовнішнє, або експресивне, вираження емоцій і почуттів помітне навіть у немовлят. Але в них воно ще мало диференційоване. З досвідом, особливо із засвоєнням дитиною мовлення, експресивне вираження емоцій і почуттів набуває різноманітних відтінків. Багатство їх настільки велике, що в мові існує близько 5000-6000 слів, якими здебільшого передаються ті чи інші переживання.

У процесі набування досвіду і розвитку мовлення дитина поступово оволодіває експресивними способами висловлення емоцій і почуттів, певною мірою стримує їх, але це не означає, що таким чином гальмується емоція. П. Анохін вважає, що в таких випадках пригнічуються лише ті чи інші периферійні компоненти емоцій –

рухи, міміка; сама ж емоція, якщо вона вже виникла, неминуче поширюється на інші, головним чином на вісцеральні, компоненти.

Проте виховання витримки у дітей позитивно позначається на їхній життєдіяльності та стосунках у колективі.

З опануванням експресивними засобами передавання емоцій і почуттів формується здатність сприймати й розуміти різноманітні форми та відтінки виявлення переживань, уміння їх розпізнавати.

Поряд з тим розвивається уміння використовувати їх з метою впливати на інших. Ця здатність потрібна артисту, а особливо педагогу, який, розпізнавши завдяки спостережливості внутрішні стани та переживання учня, може керувати ними з метою виховання, впливати на інших власними експресивно виявленими почуттями.

Залежно від обставин і стану організму, його підготовленості до переживань емоції і почуття можуть бути виражені по-різному. Почуття страху, наприклад, може зумовити або астенічну реакцію – скутість, шок, або ж реакцію стеничну. Горе може викликати апатію, бездіяльність, розгубленість або відповідні енергійні дії.

Форми та інтенсивність вияву емоцій і почуттів значною мірою залежать від вихованості, рівня культури особистості, традицій та звичаїв. Це особливо позначається на виявленні їх за допомогою зовнішніх засобів – мімічних та пантомімічних виразних рухів. Внутрішній їх вияв (серцебиття, дихання, дія ендокринної системи) відбувається відносно незалежно від соціальних чинників.

3. Види емоцій. Види почуттів.

Емоційні стани та форми їх виявлення детермінуються переважно соціальними чинниками, але не можна ігнорувати у з'ясуванні їхньої природи й деяких природжених особливостей людини. Багатство емоційних станів виявляється у формі настроїв, афектів, стресів, фрустрацій, пристрастей.

Настрій – це загальний емоційний стан, який своєрідно

забарвлює на певний час діяльність людини, характеризує її життєвий тонус. Розрізняють настрої позитивні, які виявляються у бадьорості, і негативні, які пригнічують, викликають пасивність. Настрій – це такий загальний емоційний стан, який виразно неспрямований на щось конкретне. Причини настрою найрізноманітніші: невідповідність до діяльності, страх перед очікуваною невдачею, хворобливі стани, приємні звістки. Особливе місце серед причин, що викликають настрій, посідає марновірство. Віра в прикмети, особливо негативні, викликає пасивність, страх, розладнує психічну діяльність особистості. Міра піддатливості настроям має індивідуальний характер. Особи, яким властиве самовладання, не піддаються настрою, не занепадають духом навіть тоді, коли для цього є якісь підстави, а навпаки, переборюють труднощі. Легкодухі швидко піддаються настроям. Вони потребують підтримки колективу.

Афект – це сильне, короткочасне збудження, що виникає раптово, оволодіває людиною так сильно, що вона втрачає здатність контролювати свої дії та вчинки. Прикладом афектів може бути несподіване переживання – сильна радість, вибух гніву, страх. У стані афекту порушується саморегуляція організму, яка здійснюється ендокринною системою, діяльність внутрішніх органів, ослаблюються гальмівні процеси кори великих півкуль головного мозку. І. Павлов, аналізуючи афектний стан, зазначав, що людина у стані афекту, який перевищує гальмівну функцію кори, говорить і робить те, чого вона ніколи не зробить у спокійному стані і про що шкодує, коли мине афект. Особливо різко виявляється афективний стан при сп'янінні, за якого гальмівні процеси значно ослаблюються. Афекти викликаються несподіваними гострими життєвими ситуаціями, в які потрапляє людина. Афект, як і настрій, залежить певною мірою людини: її темпераменту, характеру, вихованості. Афективні люди

часто «спалахують» з будь-яких причин. Афекти викликають глибокі зміни у психічному житті людини, виснажують її. Людина, виховавши в собі здатність контролювати себе, володіти рухами, може контролювати свої афективні реакції. Разом з тим усім людям більшою чи меншою мірою властиве афективне життя, без якого вони перетворилися б на пасивних, байдужих істот.

Стрес дещо нагадує афект. Він, як і афект, виникає за напружених умов життя та діяльності, у небезпечних ситуаціях, що виявляються несподівано й потребують вжиття негайних заходів. У стресовому стані поведінка значною мірою дезорганізується, спостерігаються безладні рухи, порушення мовлення, помилки в переключенні уваги, у сприйманні, пам'яті та мисленні, виявляються неадекватні емоції. Лише тверді вміння та навички у стресовому стані можуть залишатися без змін. Практика показує, що висока ідейність, дисциплінованість, організованість та самовладання запобігають дезорганізації поведінки за умов стресу.

Фрустрація – це своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності у стані безнадійності, втрати перспективи. Розрізняють такі види фрустрації, як агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани, характерними для яких є сум, невпевненість, безсилля, відчай. Фрустрація виникає в результаті конфліктів особистості з іншими, особливо в колективі, де людина не має підтримки, співчутливого ставлення. Негативна соціальна оцінка людини, яка зачіпає її особисто, її значущі стосунки, загрожує престижу, людській гідності, спричинює стан фрустрації. Він виникає у людей з підвищеною збудливістю, з недостатньо розвиненими гальмівними процесами, у невихованих, розбещених дітей.

Пристрасті – цесильні, стійкі, тривалі почуття, які захоплюють людину, володіють нею і виявляються в орієнтації всіх прагнень

особистості в одному напрямку, у зосередженні їх на одній меті. Пристрасть – це суттєва сила людини, що енергійно прагне до свого предмета. Вона породжує неослабну енергію у прагненні до мети. Пристрасть виявляється в найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності: у праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві. Вона має вибірковий характер і виявляється не лише в емоційній, а й у пізнавальній, вольовій сферах, у наполегливості. Розрізняють пристрасті позитивні та негативні. Навіть позитивна пристрасть, якщо вона заважає діяльності, навчанню, стає негативною. Коли учень, захоплюючись читанням або спортом, пропускає уроки, не досипає, то це захоплення з позитивної пристрасті перетворюється на негативну пристрасть до алкоголю, куріння згубно позначається на праці та житті людини.

Позитивні пристрасті-захоплення працею, навчанням – є тією силою особистості, яка спричинює велику енергію в діяльності, сприяє продуктивності праці.

Види почуттів.

Особливу форму переживання являють собою вищі почуття, в яких все багатство людських відносин. У залежності від предметної сфери, почуття поділяються на:

- моральні,
- естетичні,
- інтелектуальні,
- праксичні.

Моральні – почуття, які виникають при порівнянні явищ дійсності з нормами, укладеними суспільством.

Прояв цих почуттів означає, що людина засвоїла моральні норми і правила, знає, що добре, а що погано; що справедливо, а що ні; моральні норми складаються і змінюються в процесі історичного розвитку суспільства, в залежності від його традицій, релігії та

ідеології.

Дії та вчинки людей, що відповідають поглядам моралі, вважаються моральними; вчинки, що не відповідають цим поглядам – аморальні. До моральних почуттів відносяться: почуття обов'язку, гуманність, доброзичливість, любов, дружбу, патріотизм, співчуття.

Окремо виділяють морально-політичні почуття – прояв емоційного ставлення до суспільних закладів і організацій, до держави в цілому.

До аморальних – скупість, егоїзм, жорстокість, зловтіха.

Однією з особливостей моральних почуттів є їх спонукальний характер.

Інтелектуальні почуття – переживання, що виникають в процесі пізнавальної діяльності людини. Найтиповіша ситуація, що викликає інтелектуальні почуття – проблемна ситуація. Успішність чи неуспішність, легкість чи важкість діяльності викликає у людини цілу гаму переживань. Інтелектуальні почуття не лише супроводжують пізнавальну діяльність, а стимулюють, підсилюють її, впливають на швидкість і продуктивність мислення, на змістовність і точність знань. Існування інтелектуальних почуттів – здивування, цікавість, жадоба до знань, почуття радості з приводу зробленого, досягнутого, почуття сумніву в правильності рішення, почуття впевненості в правильності доказів – є яскравим свідченням взаємозв'язку інтелектуальних і емоційних моментів. Почуття виступають як регулятор розумової діяльності.

До інтелектуальних почуттів відноситься узагальнене почуття нового – що виражається в постійному пошукові, боротьбі за нове, прогресивне, революційне в галузі пізнання і в практичній діяльності.

Естетичні почуття – емоційне ставлення людини до прекрасного в природі, в житті людей і в мистецтві. Спостерігаючи предмети і явища довкола нас, в людини може виникнути особливе почуття –

захоплення красою. Особливо гостро проявляється це почуття після сприймання творів літератури, музикальних творів, різних видів мистецтва. Це викликано тим, що в них специфічно переплітаються моральні, інтелектуальні і праксичні почуття. Складність в тому, що естетичні почуття також проявляються через: захоплення, радість, зневагу, огиду, сум, страждання все це дозволило зробити висновок, що естетичних емоцій в чистому вигляді не існує. Але цей погляд є дуже вузьким. Проти нього той факт, що естетичне почуття виникає при розгляді найпростішого предмету чи його властивостей. Естетичні почуття включають в себе почуття героїчного, високого, трагічного, комічного, проявляються у відповідних оцінках, художніх смаках, зовнішніх реакціях.

Праксичні почуття – переживання людиною свого ставлення до діяльності. Людина відкликається емоційно на різні види діяльності. Це проявляється у захопленні, задоволенні діяльністю, творчому підході до діяльності, радості від досягнутого успіху, незадоволенні при невдачі.

Праксичні почуття розвиваються і пригнічуються в залежності від організації і умов діяльності. Вони розвиваються і стають стійкими тоді, коли діяльність цікава для людини, відповідає нахилам і здібностям її. Коли в діяльності виявляються елементи творчості, передбачаються перспективи її розвитку.

Праксичні почуття стають багатшими, коли поєднуються з моральними. Праця як справа честі, гуманістичне ставлення до діяльності роблять праксичне почуття фактором боротьби за високу продуктивність і якість роботи.

Розглянутий поділ почуттів є достатньо умовним. Зазвичай почуття, які людина відчуває є настільки складними і багатогранними, що їх важко віднести до якоїсь певної категорії. Так творчість вченого – це сума інтелектуальних, моральних і естетичних почуттів

з перевагою інтелектуальних, а творчість художника – сума тих же почуттів з перевагою естетичних. Відмінності в емоційній сфері накладають глибокий відбиток на весь уклад життя людини.

Запитання для самоконтролю

1. Як відбувається відображення дійсності у почуттях і чим воно відрізняється від відображення у пізнавальних процесах?
2. У чому полягає відмінність емоцій відпочуттів?
3. За якими ознаками можна констатувати, що людина перебуває у стані емоційного збудження?
4. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники можуть впливати на настрій?
5. Назвіть основні ознаки афекту.
6. Які ознаки характеризують пристрасті як форму переживання почуттів?
7. У чому полягають відмінності емоцій людини від емоцій тварин?
8. Чому моральні, інтелектуальні, естетичні та практичні почуття належать до вищих?
9. Чи є настрій результатом кількісної переваги позитивних або негативних емоцій?
10. Чому людина відчувається легше, коли виплачеться?
11. Під впливом яких чинників виявляються моральні почуття особистості?

Тестові завдання

1. Почуття – це:
 - а) відображення навколишніх предметів і ставлення до них,
 - б) реакція людини на все, що її оточує,
 - в) своєрідне ставлення до того, що вона сприймає,
 - г) переживання, виявляється ставлення людини до навколишнього світу та самої себе.

2. Виберіть рядок, який перелічує лише негативні емоційні стани людини:

- а) настрій, почуття, стрес,
- б) почуття, натхнення, афект,
- в) стрес, фрустрація, настрій,
- г) стрес, афект, тривога

3. Виберіть твердження, що містить правильне співвідношення емоцій та почуттів як психологічних категорій:

- а) емоції та почуття – це тотожні поняття,
- б) почуття - це різновид емоцій,
- в) емоції та почуття – незалежні категорії,
- г) емоція – це ситуативний прояв більш стійкого почуття.

4. До якого виду почуттів відноситься совість?

- а) моральних,
- б) естетичних,
- в) інтелектуальних,
- г) праксичних.

5. Який емоційний стан людини супроводжується втратою самовладання та неадекватним сприйманням дійсності?

- а) стрес,
- б) афект,
- в) настрій,
- г) дистрес.

6. Гуманність – це:

- а) інтелектуальні почуття,
- б) моральні почуття,
- в) естетичні почуття,
- г) праксичні почуття.

7. Афект – це:

- а) мобілізація захисних сил організму,

- б) суб'єктивне ставлення до дійсності,
- в) дуже велика інтенсивність переживання,
- г) амбівалентне почуття.

8. Інтелектуальне почуття – це:

- а) почуття потворного,
- б) любов до рідного краю,
- в) почуття сумніву й упевненості,
- г) піднесеність.

9. Розвиток інтелектуальних почуттів пов'язаний зі становленням:

- а) пізнавальної діяльності,
- б) ігрової діяльності,
- в) трудової діяльності,
- г) навчальної діяльності.

10. Найсильніше і найважливіше джерело переживань дитини:

- а) її взаємини з іншими людьми – дорослими і дітьми,
- б) навколишня дійсність,
- в) ставлення до дитини,
- г) слухання розповідей і казок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Д. Психологія виховання. Київ, 2004. 248 с.
2. Варій М. Й. Психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 288 с.
3. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 376 с.
4. Веракіс А. І. Основи психології. Київ, 2005. 290 с.
5. Власова О. 1. Педагогічна психологія: навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
6. Волошина В. В. Загальна психологія: практикум: навч. посібник. Київ: Каравела, 2009. 344 с.
7. Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посібник. Львів : Світ, 2001. 280 с.
8. Заброцький М. М. Вікова психологія, Київ: МАУП, 2002. 192 с.
9. Загальна психологія: підручник для студентів вищ. навч. закладів / за загальною редакцією акад. С. Д. Максименка. Київ: Форум, 2000. 702 с.
10. Зелінська Т. М. Практикум із загальної психології: навч. посібник. Київ: Каравела, 2009. 432 с.
11. Ільїна Н. М. Загальна психологія в екзаменаційних питаннях і відповідях : навч. посібник. Суми : Університетська книга, 2009. 239 с.
12. Казарновська Г. Б. Загальна, вікова і педагогічна психологія: збірник завдань : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1990. 142 с.
13. Костюк Г. С. Нариси з історії вітчизняної психології XIX сторіччя. Київ: Вища школа, 1985. 215 с.

14. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
15. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення : навч. посібник. Київ : ЕксОб, 2001. 304 с.
16. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посібник. Київ : Наукова думка, 1999. 305 с.
17. М'ясоїд П. А. Загальна психологія. Київ: Вища школа, 2000. 487 с.
18. Основи психології : підручн. / за заг. ред.: О. В. Киричука, А. А. Роменця. Вид. 2-ге, стереотипн. Київ : Либідь, 1996. 632 с.
19. Партико Т. Б. Загальна психологія : підручн. Київ : Ін Юре, 2008. 416 с.
20. Психологія / за ред. Трофімова. Київ, Либідь, 2001. 432 с.
21. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник. Київ: Каравела, 2014. 344 с.
22. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття. Київ, 1988. 365 с.
23. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ, 2005. 360 с.
24. Сергєєнкова О. П. Загальна психологія: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
25. Степанов О. В. Основи психології та педагогіка : навч. посібник. Вид. 2-ге, випр., доповн. Київ : Академвидав, 2006. 520 с.
26. Яценко Т. В. Психологія дитячої творчості: навч. посібник. Кременчук: Бітарт, 2019. 198 с.